

NARCISA LENGEL-KRIZMAN

Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi

U našoj poslijeratnoj historiografiji i povijesnoj publicistici ima razmjerno mnogo priloga i prigodnih članaka koji u glavnim crtama, više ili manje precizno, utvrđeno i provjereno arhivskim materijalima prikazuju razvoj i neprekidno djelovanje narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu od početka okupacije do oslobođenja. Usprkos tome, u dosadašnjoj literaturi ne postoji ni jedan rad koji bi naučno, cjelovito i monografski obuhvatio, obradio i prikazao NOP u Zagrebu koji je, nesumnjivo, specifičan oblik narodnooslobodilačke borbe u cjelini, ali u isto vrijeme i njen sastavni i nerazdvojni dio.

Najveći dio dosadašnje literature o toj temi ima uglavnom memoarski ili publicistički karakter, a tek je njen mnogo manji dio rezultat znanstveno-istraživačkog rada. Po svojoj historiografskoj vrijednosti svi ti radovi nisu jednaki. Neki od njih sadrže niz netačnosti, pretjerane i ničim argumentirane tvrdnje, vremenske i druge nepodudarnosti, a u nekim je zanemarena historijska istina zbog literarnih pretenzija ili romantičnog pristupa autora. Ipak — uzeti u cjelini — ti prilozi predstavljaju koristan doprinos i služe kao dopunski izvor za one događaje i situacije o kojima nije sačuvan drugi arhivski materijal, naročito ako se njime koriste istraživači te problematike s potrebom mjerom kritičnosti.

Prvi radovi objavljeni su odmah poslije oslobođenja i oni sadrže najveće nedostatke, što je i razumljivo, s obzirom na tadašnji stupanj historiografskog istraživanja kod nas uopće i rezultate istraživačkog rada na tom području. Neki od njih poslužili su, međutim, kasnije istraživačima kao putokaz u daljnjem istraživanju, pronalaženju i obradi dokumenata i ostalih izvora kojima se utvrđivala historijska istina.

U ovom prikazu ograničila sam se samo na pregled do danas objavljene literature o toj problematici, a zapostavila sam obradu niza prigodnih članaka i napisu u raznim našim dnevnim listovima, i to zbog ograničenog prostora u časopisu, i zato što oni zbog svoje namjene, stila, načina i općeg nivoa prikazivanja nikako ne predstavljaju izvor prvog reda. Iznimno sam samo u bilješkama upozorila na neke članke koji — po mom mišljenju — predstavljaju nadopunu pri istraživanju pojedinih komponenata narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu.

Literaturu o toj temi svrstala sam u nekoliko osnovnih grupa, ne samo zbog preglednosti prikazivanja, nego u namjeri da tako ukažem na stupanj istraženosti pojedinih oblika partijskog rada i akcija u sklopu NOP-a Zagreba u cjelini.

Cjeloviti prikazi

Cjelovitog prikaza o historiji Zagreba u NOB-u i socijalističkoj revoluciji (1941—1945) zasad još nema. Međutim, rad koji zavređuje posebnu pažnju, kad je riječ o razvoju NOP-a u toku prve ratne godine u Zagrebu, jest knjiga Ivana Šibla, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, (Zagreb 1967, 470). Prema tematici koju obrađuje, Šiblovu knjigu možemo podijeliti na tri dijela.

Prvi se dio sastoji od poglavlja: Opće prilike (19—42), Proglašenje NDH i ustoličenje ustaškog poglavnika (45—54), Vlast zločinaca (73—129) i Diferencijacija u redovima HSS-a (133—137); drugi se dio odnosi na NOP: Prve političke akcije komunista u okupiranom gradu (57—70), Borba u okupiranom gradu (141—177), Tehnika (181—200), Savez komunističke omladine (203—231), Oružane akcije i diverzije (235—272), Narodna pomoć (275—289), Povratak španjolskih dobrovoljaca (293—302), Kerestinec (305—324), Prvi partizani u okolici grada (327—336), Velika provala (339—351), Organizacija Antifašističkog fronta žena (355—364), Veze i kanali za odlazak u partizane (367—370), Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske (373—383), Zagrebačka okolica (387—397) a treći sadrži priloge u kojima se donose lični sastavi Mjesnog komiteta KPH Zagreba 1940—41. godine (401), rajonskih 1941. godine (402—403), popis logoraša u Kerestincu uoči bijega, pa poginulih, uhvaćenih i strijeljanih odbjeglih zatočenika i spisak preživjelih (405—410), te registar imena aktivista, koji se spominju, s kraćim biografijama poginulih ili umrlih poslije rata (411—470).¹ Šiblova knjiga po svojoj historiografskoj vrijednosti nije ujednačena: najslabiji dio predstavljaju poglavlja o općim prilikama i diferencijaciji u redovima HSS-a, u kojima je autor vrlo uopćeno, površno a češće i netačno nastojao prikazati i ocijeniti politiku i držanje građanskih stranaka uoči rata i u početku okupacije, a najuspjeliji dio knjige predstavljaju one stranice koje govore o NOP-u sa svim njegovim organizacionim oblicima i tzv. sektorima rada koje je obuhvatio. Knjiga — uzeta u cjelini — pisana je publicistički pa, iako sadrži najneophodniji naučni aparat, nema karakter znanstvenog historiografskog rada, ali je pri tom ipak jedina — u nizu svih objavljenih priloga o NOP-u u Zagrebu — u kojoj je uspio pokušaj da se na jednom mjestu sintetizira mnoštvo podataka o toj temi, dakako ograničavajući se samo na prvu godinu rata i okupacije.

¹ Pojedine dijelove iz ove knjige — pod različitim naslovima — autor je već ranije objavio kao posebne priloge u raznim edicijama. Npr.: *Politička aktivnost komunista prvih dana okupacije u Zagrebu, Republika 1941—1961*, Zagreb 1961, 61—74; *Prve političke akcije komunista u okupiranom Zagrebu, Iz starog i novog Zagreba*, III, Zagreb 1963, 263—270; *Zagreb 1941. godine, Ilegalne akcije u gradovima*, Beograd 1963, 37—80, kao i uvodni dio foto-monografije: *Slobodni Zagreb, Zagreb 1965*, 7—15, 17—23, 24—36, 38—53, 55—57.

Koristan prilog proučavanju uloge Zagreba u toku rata daje Lutvo *Ahmetović* u brošuri: *Zagreb u ustanku i revoluciji*, (Zagreb 1966, 39) u kojoj je prikazao — na osnovu dosad objavljene literature o toj temi i djelomičnog korištenja arhivskog materijala — razvoj NOP-a u gradu za vrijeme okupacije, s posebnim osvrtom na organizaciono stanje partijske i drugih antifašističkih organizacija, njihovo djelovanje na raznim zadacima koji su proizlazili iz potrebe ilegalnog rada i revolucionarne borbe, kao i razvoj NOP-a i NOB-a u neposrednoj gradskoj okolici. Vrijednost toga rada je u prvom redu u mnogim brojčanim podacima ne samo za organizaciju NOP-a u gradu za sve četiri ratne godine, nego i u podacima o jedinicama koje su osnovane i borile se u njegovoj okolici. *Ahmetovićev* prilog napisan je u obliku referata (u povodu proslave 25-godišnjice NOB-a i revolucije).

Prigodna foto-monografija objavljena pod naslovom *Slobodni Zagreb*, (Zagreb 1965, 253) sadrži uz slikovni materijal (73—209) i veći uvodni, tekstualni dio koji prikazuje razvoj oslobodilačkog pokreta u gradu u toku okupacije (7—58), kao i privredni i društveni razvoj poslije oslobođenja (59—68). Autori dijela koji govori o razvoju NOP-a u Zagrebu su I. *Šibl* i S. *Blažeković*, i to prvi za razdoblje god. 1941. i djelomično za godinu 1942, a drugi od god. 1942. do oslobođenja. Podaci, prikaz događaja i situacija za god. 1941. — razvrstani u 15 poglavlja — dijelovi su *Šiblove* knjige: *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*.² Razdoblje 1942—1945 — u *Blažekovićevom* prilogu — najslabije je obrađeno: samo djelomično o teroru (15—16), partijskoj organizaciji (23), nešto više o oružanim akcijama (36—37), dok o SKOJ-u, AFŽ-u, NOO-ima, partijskim tehnikama, NOB-u u zagrebačkoj okolici nema uopće nikakvih podataka od kraja god. 1941, kao da te organizacije u Zagrebu nisu više postojale i djelovale i kao da je rad na drugim sektorima u okviru NOP-a u gradu sasvim presao! Taj ozbiljni propust znatno umanjuje historiografsku vrijednost toga uvoda koji je po svom naslovu: 1941—1945. nužno morao obuhvatiti NOP za cijelo vrijeme rata, a ne samo neke njegove oblike.

Pregled organizacionog stanja KP u Zagrebu 1941—1945. godine, lične sastave MK KPH Zagreba, sastave rajonskih komiteta za to razdoblje, i niz podataka o drugim vanpartijskim organizacijama i raznim oblicima djelovanja partijske organizacije Zagreba daje prilog trojice autora J. *Vidmara*, T. *Čubelića* i D. *Koraća*, *Uz izložbu »Borbeni put KPJ u Zagrebu 1919—1959.«* u Muzeju grada Zagreba (*Iz starog i novog Zagreba*, II, Zagreb 1960, 319—344; slikovni materijal prilog: 57—62). Podaci u tome radu rekonstruirani su na osnovi sjećanja i djelomičnog korištenja arhivskog materijala, ali oni nisu uvijek tačni ni dovoljno precizni jer se autori nisu koristili svim sačuvanim dokumentima a ni dotad već objavljenom literaturom. Ipak, taj je rad vrijedan po tome što je u njemu prvi put skiciran opći pregled razvoja partijske i drugih masovnih organizacija i prikazane osnovne karakteristike razvoja ilegalnog pokreta u Zagrebu.

² Usp. bilj. 1.

Priloga o toj temi nema mnogo. Ističe se rad Vlade Mutaka, Aprilskih dana 1941. u Zagrebu (*Četrdeset godina*, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, V, Beograd 1961, 86—88) u kome opisuje odlazak delegacije predstavnika CK KPH i MK KPH Zagreba komandi IV armije u Zagrebu da traži oružje i organiziranje obrane grada. Podaci o tome nalaze se i u prilogu istog autora: Partijska organizacija željezničara u Zagrebu 1941, (*Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, II, Beograd 1963, 699—712). O istom pišu Pavle Gregorić, Uoči ulaska Nijemaca u Zagreb³ (*Četrdeset godina*, n. dj., V, 88—89) i I. Šibl u spomenutoj knjizi: Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve (60—62).

Komunistička partija Hrvatske — organizator i rukovodilac NOP-a

Radova koji obrađuju više ili manje djelovanje zagrebačke partijske organizacije i njeno rukovođenje nizom političkih i drugih akcija za vrijeme svih ratnih godina u gradu također nema mnogo. Ističe se knjiga I. Šibla, Iz ilegalnog Zagreba 1941. (I izdanje: Zagreb 1951, 124, II: 1957, 181, III: 1965, 170) napisana u obliku dnevnika koji je autor djelomično rekonstruirao na osnovi sjećanja i originalnih bilježaka iz tih dana. Događaji opisani u knjizi odvijali su se u razdoblju od 10. VIII 1941. do 4. II 1942. i odnose se pretežno na aktivnost udarne grupe čiji je član bio i sam autor. Knjiga je pisana veoma zanimljivo i živo i jedna je od rijetkih koja je uspjela potpunije prikazati životnu atmosferu u Zagrebu u toku prve ratne godine, akcije i život ilegalaca u njemu, protkana mnogim duhovitim detaljima. Interesantan je i prilog Vere Jurić, U prvim danima okupiranog Zagreba (*Republika 1941—1961*, Zagreb 1961, 183—188) također pisan u obliku dnevnika u vremenu od 8. IV 1941. do 25. I 1942. godine, s mnogo detalja o autorovom kurirskom radu, putovanjima, provali tzv. punkta za održavanje veze između CK KPH u Zagrebu i unutrašnjosti Hrvatske (trafika sestara Rajke i Zdenke Baković u Nikolićevoj ulici, danas: N. Tesle⁴), i nizu ličnosti koje su aktivno djelovale i pomagale NOP u Zagrebu u to vrijeme.⁵ Josip Hrnčević, U okupiranom Zagrebu (*Četrdeset godina*, n. dj., VII, Beograd 1961, 196—200) opisuje svoj dolazak i boravak u Zagrebu u toku kolovoza—rujna god. 1943. kad je — zajedno s grupom partijskih radnika koji su u toku te godine također stigli u Zagreb — imao zadatak da pomogne srediti i učvrstiti mjesnu partijsku organiza-

³ Isti autor objavio je prilog o toj temi pod naslovom: 10. travnja 1941. u Zagrebu, *Zagrebačka panorama*, 4, 1961, 98—99.

⁴ Usp.: S. Ogrizović, Trafika, u zbirci pripovijedaka istog autora pod zajedničkim naslovom »Racija«, Zagreb 1951, 35—40; Isti, Trafika, *Iz starog i novog Zagreba*, n. dj. I, 1957, 294—298; Isti, Trafika u Nikolićevoj ulici, *Žena u borbi*, 8, 1951, 23—28.

⁵ Uz manje preinake autor je objavio i prilog pod naslovom: Bila sam partizanski kurir, *Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju*, II, Zagreb 1956, 45—54.

ciju koja je u tom vremenu pretrpjela velike gubitke. U istoj knjizi Lepa Perović, Ilegalni partijski rad u Zagrebu 1942—43. godine (348—359) prikazuje u glavnim crtama osnovne karakteristike NOP-a u Zagrebu u tom periodu, s osvrtnom na neke najznačajnije akcije i organizacione promjene u to vrijeme.⁶

Od objavljenih zbornika građe ističu se *Dokumenti historije KPH »Naprijed« 1943.* (knjiga III, svezak I, Zagreb 1951, 511), koji sadrže prva 34 broja tjednog lista »Naprijed« organa KPH, tj. sve brojeve izašle god. 1943, i to od 21. IV do 22. XII te godine, preštampane s originala u cjelini i bez promjena. U tim objavljenim brojevima »Naprijeda« ima prilično podataka i članaka o životu u okupiranom Zagrebu, o ustaškim mjerama i njihovom nastojanju da spriječe i onemoguće sve snažniji razvoj NOP-a, kojim je rukovodila KP (15, 20, 57, 83—84, 96—97, 116, 122, 211, 271, 279, 284, 383).

Savez komunističke omladine Jugoslavije

O revolucionarnom omladinskom pokretu, zagrebačkoj skojevskoj organizaciji i omladinskim akcijama u toku rata u Zagrebu ima dosad najviše objavljenih radova.

Mnogo podataka o borbi zagrebačkih omladinaca nalazi se u brošuri: *Sa zagrebačkog omladinskog fronta* (Zagreb 1952, 70) sastavljenoj na osnovi sjećanja i izjava preživjelih, a djelomično su korišteni i sačuvani izvještaji o organizacionom stanju mjesne skojevske organizacije za prvu polovicu god. 1942. U prvom dijelu (7—24) govori se o načinu rada SKOJ-a u uvjetima okupacije, sakupljanju oružja, prvim oružanim akcijama, pregledu organizacionog razvoja i stvaranju udarnih grupa, a u drugom (29—70) su opisane pojedine akcije, držanje omladinaca prilikom hapšenja i upornih danonoćnih krvavih saslušanja na ustaškoj policiji i dane biografije istaknutih omladinskih rukovodilaca iz tog vremena (npr. Ivana Sabljaka, 60—65). U tom prilogu opisane su sve najznačajnije omladinske akcije u toku god. 1941. i prve polovice god. 1942, a djelomično i god. 1943, pa iako su podaci o mnogima od njih nepotpuni i nedovoljno precizni, poslužili su kao jedan od glavnih izvora za kasnije radove o omladinskom pokretu u Zagrebu u toku rata i doživjeli — uz veće ili manje preinake i nadopune — ponovna objavljivanje.

O istoj problematici, ali s mnogo više netačnosti, nekritičnosti i romantičnog pristupa govori i brošura: *Borbeni put SKOJ-a* (Zagreb 1953,

⁶ Isti je autor skraćenu verziju ovog priloga objavio i pod naslovom: *Ilegalni rad u Zagrebu 1942. i 1943. godine, Ilegalne akcije u gradovima*, n. dj., 81—89. Upozoravam da citirana knjiga ima više karakter zbornika jer su njeni autori — najvećim dijelom učesnici i organizatori ilegalne borbe u gradovima nastojali da u većini svojih priloga daju kratak pregled NOP-a i ilegalnog rada za vrijeme okupacije, i da su se pri tome zadržavali najviše na opisima pojedinih značajnih oružanih akcija. Knjiga daje pregled ilegalnog rada u svega osam gradova Jugoslavije (Beograd, Ljubljana, Sarajevo, Skopje, Cetinje, Zemun, Mostar i Zagreb), a opisuje samo neke uspjele akcije u drugim gradovima (Splitu, Šibeniku, Velesu i Virovitici). Zagreb je u toj ediciji zastupljen s dva priloga: *I. Šibla* (v. bilj. 1) i *L. Perović*, koji se kronološki nadovezuju jedan na drugi.

117) koja se također sastoji od dva dijela. U prvom su fragmentarno obrađeni mnogi podaci iz prošlosti SKOJ-a i to: kratak pregled historije SKOJ-a od njegova osnivanja do god. 1940, tj. do VI zemaljske konferencije SKOJ-a (7—13), pregled razvoja zagrebačke skojevske organizacije od god. 1920. do god. 1941. (13—16), izdavačka aktivnost do rata (19—20), okupacija i akcije u Zagrebu u toku rata (20—25) i razvoj SKOJ-a u Hrvatskoj do oslobođenja (25—54), a drugi dio sadrži priloge raznih autora o akcijama u Zagrebu (65—87), odnosno u Hrvatskoj (88—117). U opisima akcija u Zagrebu na stranicama te brošure ima najviše netačnosti i površne obrade. Omladinska udarna grupa I. Šibla nije »izvršila čitav niz napada na ustaše i Nijemce« ni izvela »krajem 1941... jedan od svojih najtežih podhvata« (23), jer sam Šibl, nešto dalje (71—73), tačno opisuje akcije svoje grupe. Isto tako, u akciji kod Botaničkog vrta, skojevci nisu »ubili i teže ranili trideset do četrdeset ustaša« (23—24), a nisu tačna ni imena učesnika u toj akciji.⁷ Prilog V. *Mirkovića*, Požar nad porobljenim gradom, (74—76), primjer je površnog poznavanja teme o kojoj se piše, a i naredni prilog istog autora: Pogibija Kirca Nevena (82—98) donosi podatke o jednoj akciji o kojoj se dosad nisu mogli pronaći nikakvi podaci u dokumentima, sjećanjima ili u literaturi.⁸ Pretpostavljamo da su se pojedini autori pri pisanju svojih radova služili već tada objavljenom brošuram: Sa zagrebačkog omladinskog fronta, jer se u oba slučaja iznose jednako netačni podaci npr. o Civilnoj zaštiti i o njenih »30 orijentacionih kotara« (24—25, odnosno: Sa zgb. oml. fronta 10—11) — iako ih je stvarno bilo samo osam! — a slično je i kod ličnog sastava pojedinih udarnih grupa ili rukovodstava.

Knjiga Živomira *Stankovića*, Borbeni put SKOJ-a, (Beograd 1961, 316) prikazuje historijski razvoj SKOJ-a u Jugoslaviji od njegova osnivanja do zajedničkog kongresa SKOJ-a i Narodne omladine god. 1948, na kojem je došlo do spajanja tih dviju omladinskih organizacija. U nizu poglavlja o djelovanju skojevske organizacije u toku rata (218—286)

⁷ Usp.: I. Šibl, Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve, Zagreb 1967, 247—252; E. Ivanc, Nepokorena mladost, Zagreb 1961, 85—87; N. Lengel, Omladina Jugoslavije u NOB-i, Zagreb 1967, 108—112; N. Lengel-Krizman, Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije (1941—1945), Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1969, 502; R. Vlkov, 4. kolovoza 1941. *Omladinski borac*, 10. VIII 1945; S. Komar, Naše prve akcije, *Omladina*, 24. VI 1953; Napad na ustaše kod Botaničkog vrta, *Omladinski borac*, 31. XII 1953; Z. Flego, Akcija »Botanički vrt«, *Večernji list*, 4. II 1961. i E. Ivanc, Bombe na ustaše, *Zagrebačka panorama*, 8, 1961, 215—217.

⁸ Atentat N. Kirca na njemačkog pukovnika Schneidera u kolovozu god. 1942. — prema navodu autora Mirkovića — dosad nije mogao biti utvrđen. Prema dokumentima, omladinac Kirac je zajedno s članovima svoje udarne grupe (Boris Vrček i Stanko Šimnić) izveo 26. VIII 1942. atentat na ustaškog agenta Franju Smiljanca. Kirac je uhapšen zajedno s ostalim članovima udarne grupe na početku rujna god. 1942. u velikoj provali koja je zahvatila oko četrdesetak omladinaca — uglavnom iz udarnih grupa — od kojih je oko dvadesetak uspjelo izbjeći hapšenje odlaskom u NOB, a ostali su pali u ruke policiji. Grupa od 18 uhvaćenih omladinaca bila je osuđena na smrt, ali je smrtna kazna izvršena samo nad šestoricom, među njima bio je Kirac (5. X 1942), dok je ostalima smrtna kazna zamijenjena 10-godišnjom teškom tamnicom. Od zlostavljanja u logoru umro je jedan omladinac iz te grupe (B. Vrček), dok su svi ostali bili pomilovani i pušteni 10. IV i 13. VI 1943. godine. Naknadne izjave svih preživjelih iz tih grupa ni na jednom mjestu ne govore o akciji bilo koje omladinske udarne grupe u tom vremenu na nekog njemačkog višeg oficira.

mjestimično se govori i o zagrebačkoj u tom razdoblju (221—222, 230, 236, 254), ali objavljeni podaci su netačni, predimenzionirani, a autorova interpretacija ponekad proizvoljna i nenaučna. Npr. nije tačno da je ustaška štampa — nakon otpora srednjoškolaca uključenih u Narodnu zaštitu u svibnju god. 1941. da se prilikom zajedničkih vježbi izdvoji srpska i židovska omladina od hrvatske — pisala o »mitingu« i »pokvarenoj« zagrebačkoj omladini (222), a nikako ne odgovara istini da je »SKOJ proveo bojkot mera (misli se na obavezno pohađanje tečajeva predvojničke obuke — o. a.) [...] i da njegov uspeh su augusta 1941. ilustrovale i javne demonstracije, u kojima je učestvovalo preko 10.000 omladinaca na zagrebačkim ulicama, pod parolama narodnooslobodilačkog pokreta« (230), a potpuno je netačno, i vremenski i stvarno, da je »nekoliko dana kasnije bilo [...] izvršeno i spaljivanje stadiona na Maksimiru, gde su ustaše radi obuke prisilno kamionima dovlačile omladinu iz škola« (isto mjesto). Treba uzeti s rezervom i autorov podatak da su omladinske udarne grupe u Zagrebu namjeravale izvršiti atentat na A. Pavelića i dignuti u zrak »i samo Ministarstvo oružanih snaga« (236).⁹ Najopsežniji i najpotpuniji rad o omladinskom pokretu u Zagrebu od početka okupacije do sredine god. 1942. jest knjiga Emila *Ivanca*, *Nepokorena mladost* (Zagreb 1961, 262), rađena na osnovi arhivskog materijala. Knjiga donosi pregled organizacionog stanja i razvoja skojevske organizacije u spomenutom razdoblju, detaljan opis omladinskih oružanih akcija, tzv. tehnike, karakteristike djelovanja skojevskih aktiva na pojedinim »sektorima« rada, političku aktivnost u cilju stvaranja širokoga antifašističkog omladinskog pokreta kao i metode i stil rada zagrebačke skojevske organizacije u posve novim i izmijenjenim uvjetima pod okupacijom i na početku NOB-a. Međutim, veliki je nedostatak knjige nedovoljno navođenje izvora. Autor navodi izvore samo ponekad pri citiranju podataka iz štampe ili nekih izjava.

Omladina Jugoslavije u NOB (Zagreb 1967, 514) sadrži niz publicističkih priloga o aktivnosti omladine na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju kao i u partizanskim jedinicama. Knjiga je podijeljena u osam poglavlja, od kojih su dva posvećena Ivi Loli Ribaru i I i II kongresu USAOJ-a, a ostalih šest obuhvaćaju članke po pojedinim republikama. U poglavlju o Hrvatskoj (101—271), o zagrebačkoj omladini govori se u tri priloga. Narcisa *Lengel*, Zagreb je ustao prvih dana (103—125) donosi, na osnovi literature, pregled i opise najvažnijih omladinskih akcija 1941—1943. godine; Mira *Grubor*, »Sing-Sing« — tajni ustaški

⁹ Vježbe zagrebačkih srednjoškolaca uključenih u organizaciju Narodne zaštite održavale su se na Maksimirskom stadionu u toku šest tjedana: od 9. V do 30. VI 1941. godine. Kako su te vježbe bile obavezne — kao dio školske nastave — srednjoškolci su na njih dolazili redovito, jer u protivnom nisu mogli dobiti završnu školsku svjedodžbu, a nikako nisu bili »prisilno dovlačeni kamionima«(!). Akcija spaljivanja Maksimirskog stadiona izvršena je 22. VII 1941 — dakle u vrijeme kad se vježbe nisu više održavale. O namjeravanom atentatu na A. Pavelića postoje indicije samo u dva slučaja — i u oba se ne radi o zagrebačkim omladinskim udarnim grupama! — i to kod udarne grupe Josipa Jutriše u ljeto 1943. godine koja se sastojala od omladinaca-skojevaca iz Desinića, tzv. zagorske grupe čiji su se članovi nalazili u Zagrebu na službi u domobranstvu (v.: Sa zagrebačkog omladinskog fronta, Zagreb 1952, 54—55) i individualnog pokušaja Dragutina Lenarda (v.: D. *Lenard*, Kako se pripremao atentat na Pavelića, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, III, 1963, 857—863).

zatvor u Zagrebu (125—128) i: Moja drugarica Sonja (129—131) — dva su priloga pisana na osnovi sjećanja autora o stanju i mučenju u tajnim ustaškim zatvorima u Zagrebu.¹⁰

U posljednjoj dosad izašloj knjizi zbornika: *Iz starog i novog Zagreba* — IV (Zagreb 1968), objavljen je rad *N. Lengel*, Pregled djelovanja SKOJ-a u Zagrebu 1941—1945. (343—354) koji predstavlja pokušaj autora da u osnovnim crtama prikaže razvoj i djelovanje zagrebačke skojevske organizacije. Pri tome je upotrijebljena literatura o toj temi i arhivski izvori.

O djelovanju studentske skojevske organizacije u toku rata djelomičnih podataka ima u prilogu *N. Lengel-Krizman*, Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije (1941—1945), Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu (Zagreb 1969, 499—507), a posebnih radova o aktivnosti radničke ili srednjoškolske omladine u sklopu SKOJ-a u Zagrebu u toku rata još nema.¹¹

Među objavljenim zbirka građe posebno se ističu *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije* o ratnom razdoblju, u tri knjige. Dokumenti CK KPJ koji se odnose na omladinski pokret, dokumenti CK SKOJ-a i dokumenti omladinskih rukovodstava svake pojedine republike za god. 1941. i 1942. nalaze se u prvom tomu, knjiga II (Beograd 1954, 627). U poglavlju koje obrađuje područje Hrvatske za god. 1941. (121—146) odnosno 1942. (405—470) o zagrebačkoj skojevskoj organizaciji ima niz podataka i izvještaja, a dodane su i bilješke koje predstavljaju koristan i vrijedan prilog odštampanoj građi (130—131, 136—137, 141, 405, 408—415, 432, 448—451, 462—463, 467). U drugom tomu, knjiga I (Beograd 1959, 572) nastavlja se objavljivanje građe za 1943. godinu. Dokumenti o omladinskom pokretu u Hrvatskoj (203—310) sadrže i znatan broj onih koji se odnose na Zagreb (206, 218—220, 241—243, 277—279), dok drugi tom, knjiga II te zbirke dokumenata (Beograd 1960, 599), sadrži materijale za god. 1944, i to za područje Hrvatske (223—317), odnosno zagrebačke skojevske organizacije (243—247, 265—266, 285—287, 301—303, 306—307).

Borbena riječ omladine, Almanah napredne štampe u Hrvatskoj (Zagreb 1949, 90) donosi najvažnije etape razvoja omladinske štampe u Hrvatskoj i osvrt na najvažnije omladinske listove koji su u razdoblju od god. 1919. do god. 1941. izlazili pod rukovodstvom Komunističke partije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije (16—28), a u drugom dijelu (30—80) daje pregled omladinskih listova koji su izlazili na već tada oslobođenom području i čiji se primjerci šalju na okupirani teritorij gdje se umnožavaju. Tiraža najznačajnijeg lista »Omladinski borac« i lista omladinske udarne brigade »Joža Vlahović« ovisila je najvećim dijelom o raznom tehničkom materijalu i papiru koji su sakupljali ili nabavljali u Zagrebu SKOJ i organizacije NOP-a (30—48), a zbog tih podataka uvrštena je ta publikacija i u ovaj naš pregled.

¹⁰ Usp. M. Grubor, U ime mojih palih drugova, *Omladinski borac*, 9. X 1949; Isti, Moja drugarica Sonja, *Vjesnik*, 1. V 1951.

¹¹ O radu skojevskih organizacija na pojedinim srednjim školama v.: Četvrta gimnazija u NOB-i, *Roditeljski list 1953—1954*, 5, 15—18, 154—155, 6, 7—8, 8, 6—7; Treća gimnazija u toku rata, Mi mladi sa treće, 29. XI 1961. i B. Markušić, Male »akcije« zagrebačkih srednjoškolaca, *Omladina*, 14. I 1953.

O radu naprednog ženskog pokreta u Zagrebu u toku rata ima dosad najmanje objavljenih napisa. Jedan je od najvrednijih priloga za proučavanje te problematike u toku rata edicija: *Žene Hrvatske u narodno-oslobodilačkoj borbi* (I, Zagreb 1955, 555, II, isto, 531). U njoj je sistematski izložen dio sačuvanoga arhivskog materijala koji najbolje ilustrira organizacioni razvoj, aktivnost i ulogu Antifasiističke fronte žena — te ženske masovne organizacije u Hrvatskoj. Posebnu vrijednost predstavljaju brojne bilješke kojima se na osnovi sjećanja, provjeravanja i naknadnih rekonstrukcija nadopunjuju i objašnjavaju pojedini dokumenti. Djelovanje žena Zagreba ilustrirano je u tim knjigama mnogim primjerima i podacima (knjiga I: 47—49, 65—69, 74—77, 83—84, 87, 102—104, 126, 156—157, 188 itd.; knjiga II: 15—16, 208—210, 370—373, 377—378, 389—390, 394—395). Djelomičnih podataka o toj temi ima i u prilogu Slave Ogrizović, Sastanak na Vrbiku (*Iz starog i novog Zagreba*, I, 1957, 299—302) u kome autor, prema vlastitom sjećanju, opisuje jedan sastanak AFŽ-a u Zagrebu održan u zimi 1941/42. godine.¹⁷ O akcijama spašavanja i pomoći, koju su zagrebačke antifasiistkinje pružale djeci u ustaškim logorima ili improviziranim bolnicama u Zagrebu, nešto podataka nalazimo u štampi,¹⁸ a od objavljenih radova na tu temu zanimljiv je prikaz dao Zlatan Sremec, *Ilegalna partizanska dječja bolnica na Perjavici u Zagrebu (Četrdeset godina, n. dj., VII, 448—450)*.¹⁴

Narodna pomoć

Dosad su o toj temi objavljena dva rada: Ružica Turković, *Narodna pomoć, (Ustanak naroda Jugoslavije 1941, I, 1962, 384—391)* opisuje rad Pokrajinskog odbora Narodne pomoći za Hrvatsku u toku 1941. godine, a N. Lengel-Krizman, *Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941—1942. (Časopis za suvremenu povijest, I—II/1969, 93—113)* prikazuje na osnovi dosad neobjavljenih arhivskih izvora rad te organizacije do njenog prerastanja u NOO-e.

Tehnika

Rad koji i danas služi kao jedan od glavnih izvora pri istraživanju ovog oblika partijskog rada uoči rata i prve godine okupacije u Zagrebu jest knjiga Stipe Ugarkovića, *Zapisi ilegalca* (I izdanje: Zagreb 1953, 58, II: 1955, 73). Obiluje mnoštvom faktografskih podataka s osobitim osvrt-

¹² Isti prilog objavljen je naknadno. Usp.: S. Ogrizović, Sastanak AFŽ na Vrbiku, *Četrdeset godina*, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, VII, Beograd 1961, 117—120.

¹³ J. Koch, Odlomak iz knjige »Stradanje naše djece po ustaškim logorima«, *Žena u borbi*, 18, 1945, 16—17; Isti, Transport djece iz Stare Gradiške, isto, 8, 7—10; V. Luketić, Dječja bolnica (Kirurgija), isto, 7, 1951, 14—15.

¹⁴ Isti prilog objavljen i u knjizi M. Ašanina, *Na sudbonosnom raskršću*, Zagreb 1962, 201—204.

tom na rad tzv. tehnika i štamparija u Zagrebu od god. 1939. do 1942. Isti autor objavio je — uz manje preinake — o toj temi i ove priloge: Partijska tehnika u okupiranom Zagrebu (*Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, n. dj., I, 81—88); Radio-stanica koja je prva emitirala poziv na ustanak (*Četrdeset godina*, n. dj., VII, 187—189); Prvi radio-poziv na ustanak (*Srpom i čekićem*, Zagreb, 1959, 43—46) i Ilegalna partijska tehnika (Isto, 49—60).¹⁵ O radu partijskih tehnika pisali su još i Ivica Gretić, Tehnika Centralnog komiteta KPH u Zagrebu, (*Četrdeset godina*, n. dj., VII, 410—412) koji opisuje svoj rad u tehnici od ljeta do kraja 1941. godine; Ana Konjović, Kako sam doživjela Četrdeset prvu (*Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, VI, 1964, 237—264), o radu u partijskim tehnikama do kraja 1941. godine; S. Ogrizović, Ilegalne štamparije u Zagrebu (*Iz starog i novog Zagreba*, n. dj., I, 283—288) daje pregled ilegalnih tehnika u Zagrebu u toku 1941. godine; Miloš Dragišić, Prva slobodna riječ u eteru (*Bili smo partizani*, Zagreb 1960, 23—29) opisuje tehničke pripreme za emitiranje prve partijske radio-stanice god. 1941. u Zagrebu i njene pokusne emisije koje su se — prema navodu autora — čule i u Dubrovniku. Podatke o toj temi nalazimo i u nekim drugim dosad objavljenim edicijama i štampi.¹⁶ Vrijedan prilog izučavanju revolucionarnog rada grafičkih radnika Zagreba za vrijeme okupacije predstavlja knjiga Vinka Cecića, Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955 (Zagreb 1955, 359) napisana na osnovi arhivskog materijala. Na njenim stranicama nalaze se mnogi podaci o osnivanju i radu ilegalnih tehnika i štamparija u Zagrebu uoči rata i u toku god. 1941. (259—269), zatim o organizacionom razvoju partijske i skojevske organizacije radnika grafičke struke,¹⁷ o radu grafičkih radnika na specifičnim zadacima u god. 1942. i 1943. (269—273), o radu i osnivanju partizanskih štamparija na oslobođenom teritoriju i nabavi prvih »pravih« štamparskih strojeva iz Zagreba (274 i d.).¹⁸

Oružane akcije i diverzije

Najveći broj priloga na tu temu predstavljaju memoarski zapisi učesnika, objavljeni u zbornicima sjećanja ili zbirkama pripovijedaka iz NOB-a. Objavljena sjećanja raznovrsna su i po metodi obrade i načinu izlaganja, ali su vrijedna jer predstavljaju bogatu i korisnu građu, a u

¹⁵ Usp.: S. Ugarković, Ilegalna partijska tehnika, *Glas rada*, 1. I—28. II 1952; Isti, Partijska tehnika, *Zagrebačka panorama*, 8, 1961, 213—215.

¹⁶ Opš.: I. Šibl, Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve, n. dj., 181—200; E. Ivanc, Nepokorena mladost, n. dj., 71—72, 171, 230—245; N. Lengel-Krizman, Kronologija revolucionarnog radničkog pokreta u Zagrebu 1941—1945, *Bilten Gradske konferencije SKH i Gradske konferencije SSRNH Zagreb*, 2, 1969, 43, 45—48, 50—61, 63—64, 68—69; S. Ogrizović, Sedam mjeseci na tavanu, *Globus*, 16. V 1958; P. Homovec, Ilegalna partijska štamparija u Gluhakovoj ul. br. 6, *Zagrebačka panorama*, 7—8, 1964, 77—78; J. Petričević, Bio je najveći »falsifikator« onog vremena, isto, 7—10, 1966, 20—22.

¹⁷ Usp.: I. Gretić, Aktivnost grafičke omladine u Zagrebu 1937—1941, *Četrdeset godina*, n. dj., IV, 1960, 90—91.

¹⁸ V.: V. Dedijer, Partizanske štamparije, Beograd 1945, 132 i d.

nekim slučajevima i izvor prvog reda (naročito za god. 1941. iz koje je sačuvano najmanje dokumenata), pa su i istraživanje, povezivanje i kritičko proučavanje nužno upućeni na korištenje takvog materijala.

Prvi rad i pokušaj da se prikažu detalji borbe pojedinih aktivista i njihovih akcija u Zagrebu predstavlja knjižica Josipa *Barkovića*, *Na zagrebačkoj fronti*, (Zagreb 1945, 27) napisana na osnovi sjećanja jednog od članova udarne grupe (Ivana Javornika), koji je pričao autoru o svojoj aktivnosti u Zagrebu od početka okupacije do jeseni god. 1943, o odlasku na oslobođeni teritorij, pa ponovnom vraćanju u Zagreb i ponovnom odlasku u dramatičnim okolnostima potkraj te godine. Prilog obiluje nizom detalja; spominju se mnoge ličnosti iz tadašnjih partijskih rukovodstava, ali samo pod pseudonimima i to najčešće u situacijama koje obiluju dramatskim obratima i uz koje je (najčešće) označeno pogrešno vrijeme (8, 14), a ni fragmentarni opisi drugih akcija, hapšenja istaknutih rukovodilaca i njihova daljnja sudbina nisu tačni ni vremenski ni stvarno (10—12, 14). Autor je literarno nastojao dočarati atmosferu okupiranog grada i života ilegalaca u njemu i u tome je zapravo jedina vrijednost toga prvog priloga o borbi u Zagrebu u toku rata. Zbirka pripovijedaka *S. Ogrizović*, *Jer volimo zemlju* (Zagreb 1954), sadrži opise niza akcija i »doživljaja« iz vremena NOB-a. Neke od tih priča sadrže podatke i o pojedinim akcijama u Zagrebu. Tako se u priči: *Zapadni kolodvor* (57—62) opisuje akcija sakupljanja oružja željezničke partijske organizacije,¹⁹ zatim naredna: *Provokator* (71—76) donosi opis akcije likvidiranja dvaju partizanskih kurira u 1942. godini;²⁰ *pripovijetka: SKOJ u akciji* (110—119) vremenski se također ograničuje samo na god. 1942. i opisuje akciju paljenja skladišta benzina oko sredine te godine; veoma interesantan prilog: *Upad u Zagreb* (166—174) prikazuje malo poznatu akciju koju je trebao izvesti jedan partizanski bataljon uoči 1. maja 1944. napadom na ustašku protuavionsku artiljeriju na Prekrižju, ispod Pantovčaka. O najvećoj diverziji god. 1941. na Glavnoj pošti u Zagrebu ima nekoliko priloga: *Hinko Handl*, *Udar na centralu* (*Priče boraca*, Zagreb 1959, 7—16); *Slavko Markon*, *Diverzija na Glavnoj pošti u Zagrebu* (*Četrdeset godina*, n. dj., VII, 266—272)²¹ i *Josip Čuljat*, *Kako sam postao diverzant* (*Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, n. dj., I, 816—821). Opise raznih oružanih akcija nalazimo i u dnevnim listovima.²²

¹⁹ Vrijeme izvršenja te akcije prema citiranom prilogu *S. Ogrizović* je prosinac 1941. godine. Međutim, o toj akciji podaci u literaturi o vremenu njenog izvođenja posve su različiti. Tako u poglavlju koje govori o Janku Gredelju u knjizi: *Metalci Jugoslavije*, I, Zagreb 1967, 264 i prilogu *V. Mutaka*, *Akcije zagrebačke željezničke partijske organizacije, Četrdeset godina*, n. dj., VII, 254—257, kao vrijeme te akcije naveden je travanj god. 1941, ali je naknadno bilo utvrđeno da je uistinu izvršena u noći od 25/26. VI 1941, pa je taj datum, u kasnije objavljenim radovima, uvršten kao tačan. Usp.: *V. Mutak*, *Partijska organizacija željezničara u Zagrebu 1941, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, n. dj., II, 1963, 699—712; *I. Šibl*, *Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve*, n. dj., 242; *N. Lengel-Krizman*, *Kronologija*, n. dj., 45.

²⁰ *V. i poglavlje: »Izliječeni provokator«* u knjizi: *Sa zagrebačkog omladinskog fronta*, Zagreb 1952, 40—42.

²¹ Isti autor objavio je i prilog: *Diverzija u Zagrebačkoj telefonskoj centrali, Republika 1941—1961*, n. dj., 155—160.

²² *J. Neseke*, *Plameni signali*. Na ulicama Zagreba 1941, *Ilustrirani vjesnik*, 306, 1951, 4—5; *J. Kaleb*, *Akcije za akcijom, Horizont*, 14, 1951, 4; *M. S.*, *Kako je izvršena diverzija u tvornici »S. Trebich i sin«*, *Narodni list*, 25. IV 1951; *S. Martinović*, *Prve*

O stvaranju prvih partizanskih odreda u okolici Zagreba ima samo nekoliko objavljenih radova. Tako Mirko *Krželj*, Prvi odred (*Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, n. dj., I, 392—405) prikazuje osnivanje partizanskog odreda »Matija Gubec«, na Žumberku u kolovozu god. 1941, sastavljenog najvećim dijelom od boraca iz Zagreba; Zvonimir *Komarica*, Prva zagrebačka grupa partizana (isto II, 533—544) opisuje osnivanje prve tzv. zagrebačko-sesvetske partizanske grupe u ljetu god. 1941. u Dubravi kraj Zagreba, a o istom piše i Ivan *Kuzmiak*, Sa prvom zagrebačkom partizanskom grupom (isto, VI, 544—548).

Kanali

O različitim mogućnostima odlaska iz Zagreba na teren u toku NOB-a i o organiziranju mnogobrojnih putova i tzv. kanala nema mnogo radova. Ističu se ovi: S. *Ogrizović*, Zagrepčani odlaze u partizane (*Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju*, II, Zagreb 1956, 33—38);²³ Stjepan *Puklek* i Paula *Humeč*, Odlazak iz Zagreba u partizane (*Četrdeset godina*, n. dj., VII, 445—448); Antun *Augustinčić*, Ministarskim autom na oslobođeni teritorij (isto, 281—282) i Šukrija *Bijedić*, Željezničari prebacuju u partizane (*Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, n. dj., V, 1964, 640—651). U štampi također ima malo priloga o toj temi.²⁴

Teror

Prilozi o toj temi potresna su svjedočanstva o ustaškim zatvorima i smrti mnogih aktivista NOP-a i pretežno predstavljaju lične doživljaje autora.²⁵ S. *Ogrizović* u svojoj zbirci pripovijedaka: *Racija* (Zagreb 1951) opisuje pod istim naslovom (7—16) atmosferu u Zagrebu uoči i za vrijeme jedne od najvećih neprijateljskih racija i blokada 15—16. I 1944, koju je i sam autor doživio; druga: *Zatvor* (17—34) također je lični doživljaj autora iz god. 1941, dok priča: *Spas* (63—74) opisuje dramatičan bijeg jednog od talaca (Milovana Kovačevića) s vješala u Dubravi u prosincu godine 1943; I. *Šibl*, *Da ih ne zaboravimo* (*Ljudi i događaji koji se ne*

akcije u okupiranom gradu, *Politika*, 27. VII 1951; Z. *Flego*, Akcija »Glavna pošta«, *Večernji list*, 25. II 1961; P. *Homovec*, Brumenove limene kutije, *Zagrebačka panorama*, 24, 1964, 5—6 i dr.

²³ Isti prilog objavljen je i u drugim edicijama. Usp.: S. *Ogrizović*, Zagrepčani odlaze u partizane, *Iz starog i novog Zagreba*, n. dj., I, 1957, 278—282 (oba priloga napisala S. *Ogrizović* na osnovu sjećanja A. *Bibera*); A. *Biber*, Zagrepčani odlaze u partizane, *Četrdeset godina*, n. dj., VII, 251—254.

²⁴ Z. M., Kako se iz Zagreba odlazilo u partizane, *Ilustrirani vjesnik*, 11, 1945, 5—6; F. *Hrvačić*, Kroz kanal relejne stanice, isto, 17, 1946, 49; J. *Gazdić*, Iz Zagreba u partizane, *Narodni list*, 27. VII 1956.

²⁵ Izuzetak predstavlja rad M. *Haramine*, Zločini i protujevrejske mjere u Zagrebu tokom II svjetskog rata, *Historijski pregled*, 2, 1961, 89—97.

zaboravljaju, n. dj., 89—97) daje svjedočanstvo o borbi i smrti pojedinih istaknutih aktivista u Zagrebu;²⁶ Miodrag *Krencer*, *Priče iz moje bilježnice (Priče boraca*, n. dj., 17—23) potresna je priča o bijegu iz ustaškog zatvora i ponovnom hapšenju istaknutog rukovodioca udarnih grupa — R. Krofline; Anka *Kulušić*, *Ubili su mi brata* (isto, 81—85), evocira vlastiti doživljaj — smrt J. Kulušića, člana MK SKOJ-a Zagreba 1941—1942. godine; Dragutin *Lenard*, *Iza rešetaka zagrebačke policije (Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, n. dj., IV, 1964, 713—718) svjedočanstvo je o stanju u ustaškim zatvorima, a isti autor objavio je i prilog: *Oči koje ne umiru* (isto, V, 795—799) u kojem opisuje svoj susret u ustaškom zatvoru s jednim od rukovodilaca NOP-a u Zagrebu god. 1941. — N. Šakićem. O stanju u logoru Kerestinec god. 1941. pisao je Z. *Komarica*, *Grobovi bez sjene* (Zagreb 1962, 133) koji, osim toga, opisuje i bijeg zatočenika iz tog logora i rekonstruira borbe pojedinih grupa odbjeglih zatočenika s ustaškim potjerama u okolici Zagreba, njihovu daljnju sudbinu i biografije svih logoraša koji su sudjelovali u proboju iz logora.²⁷

Povratak jugoslavenskih dobrovoljaca iz španjolskog građanskog rata

O povratku jugoslavenskih dobrovoljaca iz španjolskog građanskog rata, koji su stizali u Zagreb iz logora u Francuskoj ili s rada iz Njemačke, u toku god. 1941, o njihovom smještaju, vezama i tzv. javkama dosad najopsežniji prilog dao je I. *Šibl* u već spomenutoj knjizi: Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve, u posebnom poglavlju o toj temi (293—302). Djelomičnih podataka ima i u memoarskom djelu Grge *Jankeza*, *Zapisi ilegalca* (Beograd 1960, 351) koji se vratio u Zagreb rujna god. 1941. (350—351), a o istoj temi i u knjizi Marka-Velimira *Perića*, *Doživljaj jednog Španca* (Zagreb 1963, 162) koji svoj dolazak i boravak u Zagrebu opisuje u dva poglavlja te knjige (146—152, 153—158).

Zagrebačka okolica

Razvoj revolucionarnog i antifašističkog pokreta u Vrapču, zapadnoj periferiji Zagreba, prikazuje knjiga Miodraga *Ašanina*, *Na sudbonosnom raskršću* (Zagreb 1962, 299), pisana na osnovi sjećanja učesnika, uz mnogobrojne rekonstrukcije i citiranja u cijelosti ili samo u odlomcima dokumenata koji se odnose (od god. 1942) na to područje. Knjiga nema znanstveni karakter; ne sadrži naučni aparat, a pri citiranju pojedinih

²⁶ Autor je isti prilog objavio i u knjizi: *Bili smo partizani*, Zagreb 1960, 7—17.

²⁷ Skraćenu verziju autor je naknadno objavio pod naslovom: *Kerestinec, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, n. dj., II, 212—236. Do objavljivanja te knjige, odnosno priloga u zborniku, u štampi su se do tog vremena pojavili i ovi napisi o toj akciji: N. *Kadija*, *Tragom zapisa po zidovima, Borba*, 19. VII 1951; A. *Muhar*, *Trojka na osiguranju, Problemi*, 11—12, 1957, 63—69; Pronađen je ustaški spisak 111 zatvorenika iz zloglasnog logora Kerestinec, *Borba*, 10. I 1961.

sjećanja nema dovoljno preciznosti. Povezanost organizacija NOP-a toga područja s onima u samom Zagrebu bila je neprekidna i prisutna ne samo u prenošenju uputstava za rad (47) nego se u njihovom radu nužno odražavaju sve političke i druge akcije izvršene u Zagrebu. Osim toga, Vrapče je bilo tzv. relejna stanica, tj. neka vrsta transmisije između ilegalaca u gradu i partizanskih odreda u okolici, i u toj se knjizi — iako dosta uopćeno a ponekad i predimenzionirano — govori o putovima i kanalima kojima se iz Zagreba i Vrapča odlazilo preko Jaruna, Stupnika, Samobora i okolnih sela u Žumberak, Moslavinu i Kalnik (54, 76, 96, 138—139, 142—143). Od priloga na kraju knjige ističe se popis pacijenata — ukupno 105 osoba — bolnice za živčane i duševne bolesti u Vrapču koji su se uz pomoć liječnika i osoblja bolnice sklonili pred ustaškim potjerama, a koji su izdajom, svi do jednoga, pronađeni i strijeljani u noći 30. IX/1. X 1944. godine u Stupniku (292—293). Koristan prilog proučavanju NOP-a i NOB-a u zagrebačkoj okolici predstavlja i knjiga Tome Mikulića, Sjećanja i zapisi iz Narodnooslobodilačke borbe (Zagreb 1967, 391). Autor je tu knjigu napisao služeći se svojim ratnim dnevnikom, mnogim izjavama preživjelih boraca i aktivista i obilno se koristeći arhivskim materijalom, koji se odnosi na područje Pisarovine, Samobora i Jastrebarskog. Knjiga opisuje događaje od god. 1941. sve do oslobođenja; obiluje mnogim detaljima o borbama na tom području, npr. napadu na obližnje aerodrome (130—131), na skladište oružja u Sopnici (203—204, 217), Kurilovcu (218), Brezovici (302, 331), a osobito su interesantni podaci o pregovorima za zamjenu zarobljenih partizana ili logoraša za zarobljene neprijateljske vojnike i o stvaranju slobodne zone u Pisarovini, gdje su te zamjene bile vršene u toku 1944—45. godine (171—174, 183—185, 191—193, 331).²⁸

Kronologije

Dosad je objavljena samo jedna *Kronologija revolucionarnog radničkog pokreta u Zagrebu 1918—1945* (Bilten Gradske konferencije SKH i Gradske konferencije SSRNH Zagreb, 2, 1969, 78) čiji su autori Marija Sentić — za razdoblje 1918—1941 — i N. Lengel-Krizman — za 1941—1945. godinu. Pri izradi te Kronologije autori su se služili literaturom i arhivskim izvorima koji su naznačeni na kraju toga rada (77—78).

²⁸ O pregovorima za zamjenu zarobljenika v.: B. Bakrač, Prvi partizan u Zagrebu — dva dana prije oslobođenja, *Ljudi i događaji koji se ne zaboravljaju*, n. dj., 245—253. Isti prilog objavljen je i u drugim edicijama. Usp.: *Iz starog i novog Zagreba*, n. dj., I, 303—310 i *Bili smo partizani*, Zagreb 1960, 116—126.

Povijesna literatura o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj između dva rata

Sindikalni pokret na području SR Hrvatske, u razdoblju 1918—1941, bio je, kao i u ostalim područjima Jugoslavije, raznorodan, podijeljen na nekoliko struja ovisno o tome koje su političke tendencije u njima prevladavale. To je i razumljivo kad se uzme u obzir da je sindikalni pokret posebni dio radničkog pokreta, a taj je, kao što je poznato, bio u razdoblju o kojem se ovdje govori nejedinstven i rascjepkan. Osim toga, uz pomoć sindikalnog pokreta pokušavale su i snage izvan radničke klase djelovati na radnike, pa su građanske stranke, i režimske i opozicione, razvile prilično široku aktivnost među radnicima, osnivajući sindikalne organizacije. Od sindikata koji su u tom razdoblju djelovali, a nastali su u okviru i na inicijativu same radničke klase, najvažniji su bili oni koji su djelovali pod utjecajem Komunističke partije Jugoslavije i oni koje su osnovali socijalisti. Posljednji su, zapravo, imali korijene u sindikalnim organizacijama već prije prvoga svjetskog rata. Kao što je poznato, sindikati pod utjecajem Socijalističke radničke partije (komunista) nastali su u vrijeme njezina osnivanja, tj. u travnju 1919. godine, pod imenom Centralno radničko sindikalno vijeće. Kad su ti sindikati Obznanom, potkraj godine 1920. zabranjeni, osnovani su, na poticaj tada već Komunističke partije Jugoslavije, Nezavisni sindikati u toku 1921, odnosno godine 1922. Nakon njihove zabrane u siječnju 1929. KPJ je ostala bez legalne baze u sindikatima, pa se nakon oklijevanja odlučila da uputi komuniste i njihove simpatizere da stupaju u socijalističke sindikate, i to u prvom redu u Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije. U tom su sindikatu — ispravniije savezima, jer se URSSJ sastojao od niza saveza osnovanih po strukama¹ — komunisti uspjeli na području Savske banovine (sjeverozapadna Hrvatska, Slavonija, Gorski kotar i Hrvatsko primorje) godine 1936. da preuzmu vodeću ulogu; u Dalmaciji, koja je ulazila u okvir Primorske banovine, to se zbilo u ljeto godine 1937. Na području cijele Jugoslavije tu prevlast komunista u URSSJ-u obilježava IV kongres URSSJ-a (u travnju godine 1938. u Zagrebu). Otada komunisti imaju ključne pozicije u tim sindikatima i upravo zbog toga URSSJ-ovim sindikatima je potkraj godine 1940. bio zabranjen rad.

¹ Najvažniji su bili: Savez metalčkih radnika, Savez građevinskih radnika, Savez kožarsko-prerađivačkih radnika, Savez šivačko-odjevnih odnosno tekstilno-odjevnih radnika, Savez živežarskih radnika, Savez drvodjelskih radnika, Savez privatnih namještenika, Savez hotelsko-ugostiteljskih namještenika, Savez kućne posluge, Savez rudara, Savez monopolskih radnika, Savez saobraćajno-transportnih radnika, Savez poljoprivrednih radnika, Savez zanatskih radnika, Savez brijačko-vlasuljarskih radnika, Savez građevnih poslovođa itd. Sastav URSSJ-a od njegova osnutka, dakle od godine 1925. pa do zabrane godine 1940, nije bio uvijek isti, ali su nabrojani savezi bili, uglavnom, u toku cijelog tog razdoblja u njegovu sastavu.

Na području Hrvatske djelovao je i Opći radnički savez (ORS), osnovan godine 1908, u kojem su socijalisti na čelu s V. Haraminom imali odlučnu riječ. Taj je savez ušao u sklop Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza (URSSJ-a), nakon što je osnovan u listopadu godine 1925. u Beogradu. URSSJ su tada osnovali socijalisti iz Glavnog radničkog saveza (koji je bio najjači u Srbiji) i isključeni članovi izvršnog odbora Nezavisnih sindikata. Osnovni cilj i URSSJ-a i ORS-a bio je rješenje radničkih pitanja, od nadnica do radnih uvjeta, ekonomskom dugotrajnom legalnom borbom — dakle više reformama nego pravom borbom. Međutim, socijalisti nisu bili jedinstveni, uglavnom zbog netrpeljivosti u vodstvu tih saveza, pa ORS istupa godine 1929. iz sastava URSSJ-a,² a 1939. prestaje djelovati.

U veljači 1921. godine Hrvatska republikanska seljačka stranka osniva Hrvatski radnički savez (HRS), koji je imao prvenstvenu zadaću da kao sindikalna organizacija okupi radnike oko HRSS-a. Taj savez od 1929. do 1935. godine nije djelovao. U toku godine 1936. osnovan je i Savez hrvatskih privatnih namještenika (SHPN) na inicijativu HSS-a. Kad je proglašena Banovina Hrvatska, nakon sporazuma Cvetković-Maček u kolovozu 1939. godine, Hrvatski radnički savez dobio je mnogo povoljniji položaj nego ostali sindikati — kao režimski sindikat bio je povlašten (isto tako i Savez hrvatskih privatnih namještenika). Poslodavci su uz pomoć režima pokušavali djelovati na radničku klasu, pa u toku godine 1930. osnivaju Jugoslovenske nacionalne radničke sindikate (JNRS). Oni su imali zadaću da okupljaju nacionalno (jugoslavenski) svjesne radnike, a zapravo da otupljuju sindikalnu borbu radnika. Oko polovice godine 1936. i vladajuća Jugoslovenska radikalna zajednica osniva Jugoslovenski radnički savez (JUGORAS) s namjerom da okupi radnike oko svog programa.

Osim tih nabrojanih sindikalnih organizacija djeluju pod klerikalnim utjecajem gotovo u cijelome tom razdoblju Jugoslovenski strukovni savez odnosno Radnički strukovni savez.

Svi su ti sindikati okupljali različite struke radnika. Postojali su i tzv. neutralni sindikati — Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ) i Savez grafičkih radnika Jugoslavije koji su, kao što se iz njihova naziva vidi, okupljali određenu struku činovnika odnosno radnika.³

U uvjetima zbarane rada političkih organizacija radničke klase — u prvom redu Komunističke partije Jugoslavije koja je, kao što je poznato, bila u ilegalnosti od godine 1920. pa do kraja razdoblja o kojem se ovdje govori, a kasnije je nakon uvođenja diktature raspuštena i Socijalistička partija Jugoslavije — sindikati su u pogodnim trenucima, pa i čitavim razdobljima imali ulogu i karakter političkih organizacija. To u prvom redu vrijedi za KPJ, ali su i socijalisti ponekad uz pomoć sindikata pokretali i političke akcije. Tako su se npr. posredovanjem sindikata

² Na IV kongresu URSSJ-a godine 1938. u Zagrebu ORS je primljen u njegov sastav, ali ni tada nije bilo postignuto jedinstvo.

³ SBOTIČ i Savez grafičkih radnika Jugoslavije dobili su naziv »neutralan« zbog toga što se nisu pri osnivanju URSSJ-a godine 1925. opredijelili ni za URSSJ ni za Nezavisne sindikate.

okupljali radnici radi manifestacija ili demonstracija, a i sindikalna su glasila služila za objašnjavanje stajališta u pojedinim aktualnim političkim pitanjima.

Ti podaci služe samo radi ukazivanja na složenost sindikalnog pokreta i na probleme u njegovu istraživanju. Upravo zbog toga što su osnove na kojima su počivale pojedine organizacije imale različite korijene, već od početnih istraživanja sindikalnog pokreta nužno je uzeti u obzir i razvoj Komunističke partije Jugoslavije, djelovanje socijalista i onih građanskih stranaka koje su osnivale sindikalne organizacije i usmjeravale njihovu aktivnost. Ta problematika također još nije sistematski istražena, pa su očite poteškoće i u istraživanju sindikalnog pokreta.

Namjera je ovog priloga da ukaže na najvažnije radove o sindikalnom pokretu u Hrvatskoj između dva svjetska rata, na stupanj istraženosti tog pokreta u cjelini i svake njegove komponente posebno, uz navođenje najvažnijih izvora — arhivskih i štampanih.⁴ To će ujedno biti i pokušaj ukazivanja na zadatke historiografije koja se bavi sindikalnim pokretom.

Dosad je uglavnom istraživani sindikalni pokret pod utjecajem KPJ, i to opet sistematskije razdoblje od njegova osnivanja do zabrane rada Nezavisnim sindikatima godine 1929. To je uradio uglavnom *J. Cazi* svojim knjigama o djelatnosti Nezavisnih sindikata.⁵ Svojim knjigama obuhvatio je sve vrste djelatnosti Nezavisnih sindikata od pokretanja sindikalnih akcija za povišenje nadnica, dakle štrajkova i tarifnih pokreta, pa do kulturno-prosvjetne djelatnosti. Uz to je dao i osnovne okvire položaja radničke klase — i socijalna i ekonomska pitanja. Tu je problematiku podijelio ovako: u prvoj knjizi govori o osnovnim političkim linijama u djelatnosti Nezavisnih sindikata od 1921. do 1925. godine, što znači da je obradio i organizacioni razvoj Nezavisnih sindikata i dao kratak uvod s osvrtnom na rad sindikalnih organizacija do tog vremena, a također obradio i osnovne političke tendencije u radu Nezavisnih sindikata i njihov odnos prema KPJ. U drugoj je knjizi obradio ekonomski položaj radnika i ekonomske borbe Nezavisnih sindikata od štrajkova do tarifnih pokreta. U toj je knjizi opisao i kulturno-prosvjetnu djelatnost Nezavisnih sindikata i akcije Nezavisnih sindikata u vezi s primjenom socijalnog zakonodavstva. U trećoj je knjizi obradio razdoblje od 1925. do 1929. godine, rasporedivši problematiku kao i u prvim dvjema knjigama. Taj rad *J. Cazi*ja, gledajući u cjelini, solidna je osnova na kojoj se može dalje graditi u istraživanju sindikalnog pokreta, i to osobito za područje SR Hrvatske, iako se po naslovu — Nezavisni sindikati — može zaključiti da se odnosi na cijelu Jugoslaviju. Niz ocjena i zaključaka bez sumnje su vrijedan doprinos historiji Nezavisnih sindikata na području Hrvatske. Od posebne je vrijednosti vrlo

⁴ Usp. i *M. Kolar-Dimitrijević*, Proučavanje ekonomske i socijalne strukture i položaja radničke klase u Hrvatskoj između dva rata u našoj poslijeratnoj literaturi, *Časopis za suvremenu povijest*, 1—2/1969, 139—179. Zbog tog vrlo iscrpnog rada neću, uglavnom, ulaziti u ocjenu radova koji su ondje već ocijenjeni.

⁵ *J. Cazi*, *Nezavisni sindikati*, Zagreb, I 1962, II 1964 i III (u dva sveska) 1967.

iscrpnna građa koju donosi Cazi, citirajući opširno različite arhivske materijale i štampu o Nezavisnim sindikatima, bez obzira na to što ti citati razbijaju cjelinu izlaganja.⁶

Cazi je u zasebnom radu prikazao djelovanje Centralnog radničkog sindikalnog vijeća (CRSVJ) od 1919—1920 — sindikata koji su djelovali pod neposrednim utjecajem KPJ — u knjižici: *Revolucionarni sindikati Jugoslavije 1919—1920*.⁷ U uvodu je u kratkim crtama prikazao ekonomski položaj radničke klase i uopće ekonomsku situaciju u zemlji nakon svršetka prvoga svjetskog rata. Opisao je zatim velike ekonomske i štrajkaške akcije tih sindikata. Iako se radi o području cijele Jugoslavije, ipak se tu nalazi i dosta podataka za Hrvatsku, čak se može reći da su oni prilično iscrpni.

Sindikalni pokret pod utjecajem KPJ i njegovo djelovanje u cijelom tom razdoblju prikazao je Cazi u knjižici: *Komunistička partija Jugoslavije i sindikati*.⁸ Tu je dodirnuo i ostale sindikalne organizacije — naročito pred kraj tog razdoblja Hrvatski radnički savez i Jugoslovenski radnički savez. Kao i u prethodnoj knjizi, i tu su, uglavnom, dani opis i ocjene bez šire analize tog pokreta pod utjecajem KPJ na području cijele Jugoslavije (s osvrtom i na teritorij Hrvatske).⁹

Pregled razvoja sindikalnog pokreta pod utjecajem KPJ na teritoriju cijele Jugoslavije iznesen je u knjizi: *50 godina revolucionarnog sindikalnog pokreta u Jugoslaviji*, koja je rad niza autora.¹⁰ U tom je pregledu obuhvaćena i Hrvatska, pa je o djelovanju sindikata pod utjecajem KPJ donesen niz podataka. Više je pažnje posvećeno prikazu stavova KPJ prema sindikatima, u ovisnosti o zbivanjima u međunarodnom sindikalnom pokretu, nego samoj njihovoj djelatnosti, što upućuje na još uvijek neistraženu aktivnost tih sindikata u njihovu svakodnevnom djelovanju.¹¹ Iako se radi o knjizi namijenjenoj široj javnosti, šteta je što nema znanstvenog aparata, u prvom redu što nije navedena literatura. To više što je to dosad jedini opširniji i cjelovitiji pregled sindikalnog pokreta pod utjecajem KPJ u razdoblju između dva rata.¹²

⁶ Historijom Nezavisnih sindikata bavio se i E. *Hasanagić*, *Nezavisni sindikati*, Beograd 1951.

⁷ Beograd 1959.

⁸ Beograd 1959; usp. i J. *Cazi*, *Komunistička partija Jugoslavije i njen odnos prema sindikatima*, *Kulturni radnik*, Zagreb, 5/1969, 134—170.

⁹ O ostalim člancima J. *Cazija* usp. Bibliografija *Josipa Cazija*, Vukovar, 1969.

¹⁰ Beograd 1969. U uvodu je prikazan u najkraćim crtama razvoj sindikalnog pokreta do godine 1918. u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Vojvodini, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori. D. *Živković* je napisao poglavlje: *Borba za ujedinjenje sindikalnog pokreta (1919—1920)*, 55—67, M. *Gecić*, *Osnivanje Balkanskog sindikalnog sekretarijata*, 84—91; U. *Vujošević*, *Strujanja i odnosi u sindikalnom pokretu (1921—1929)*, 91—119; D. *Lazarević*, *Sindikalni pokret u uslovima monarhofašističke diktature (1929—1934)*, 119—141; P. *Damjanović*, *Jačanje revolucionarnog sindikalnog pokreta (1935—1945)*, 141—181.

¹¹ Npr. cijelo je jedno poglavlje posvećeno osnivanju Balkanskog sindikalnog sekretarijata.

¹² Ima i nekih netačnosti. Tako npr. list *Radnik* nije pokrenut 1934. godine (174), već 13. kolovoza 1936, a njegov nastavak nije *Radnički tjednik*, jer je on pokrenut 24. svibnja 1940, tj. nakon zabrane *Radničkog lista*, koji je zabranjen rujna 1938. god. i *Glasa sindikalno organizovanih radnika*, koji je izlazio od 7. travnja do 16. prosinca 1939. god. Ti su listovi izlazili u Zagrebu. (O tim listovima usp. V. *Rajčević*, *Prilog bibliografiji naprednih novina i časopisa između dva rata (1918—1941)*, *Putovi*

U historiografiji se, dakle, sindikalnom pokretu u Hrvatskoj do godine 1929. nije poklanjala veća pažnja, pa zbog toga još predstoji velik posao na tom području. To se osobito odnosi na proučavanje drugih struja sindikalnog pokreta, tj. socijalističkih reformističkih sindikata, Hrvatskog radničkog saveza i sindikata pod utjecajem klera — Radničkog strukovnog saveza.

Nešto se više pažnje u novije vrijeme počelo posvećivati znanstvenom istraživanju sindikalnog pokreta nakon 1929. godine, i to opet onog dijela koji je bio pod utjecajem KPJ, pa je to ujedno i prilog historiji KP. To su, uglavnom, rezultati sistematskih napora Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. O sindikalnom pokretu u vrijeme šestojanuarske diktature piše *Lj. Petrović* u radovima: O radničkom pokretu u Hrvatskoj u periodu šestojanuarske diktature 1929—1932;¹⁷ Prilozi proučavanju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj 1929—1932. godine.¹⁴ *M. Uradin*, Neke primjedbe na prikaz radničkog pokreta između dva rata, donosi niz podataka i o razvoju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj u to doba.¹⁵ Razdoblje od godine 1933. dalje obrađuju radovi *B. Janjatović*: Nekoliko primjedaba na IV glavu Pregleda SKJ;¹⁶ Izbori za radničke komore u Hrvatskoj;¹⁷ Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933—1936. s obzirom na politiku KPJ.¹⁸ U svim se tim radovima, kao što je rečeno, najviše prostora posvećuje djelovanju KPJ u sindikatima, njezinim uspjesima i pogreškama, ali se u isto vrijeme, jer je to tražila obrada problema razvoja sindikalnog pokreta pod utjecajem KPJ, dodiruju i druge struje u sindikalnom pokretu Hrvatske. To, dakako, znači da su tim radovima pitanja samo postavljena i otvorena i da za upoznavanje cjeline sindikalnog pokreta i svake njegove komponente moramo još čekati, još dalje istraživati jer su dosadašnji prilozi, uglavnom, obilježeni faktografskim rekonstrukcijama, iako u tim radovima ima i ocjena i zaključaka koji se ne smiju zanemariti.¹⁹

---

revolucije, 3—4/1964, 530—552). U knjizi ima i pojednostavnjivanja imena sindikalnih saveza. Tako je URSSJ — Urs, a taj je naziv bio popularno ime za URSSJ. Ne može se govoriti o Hrsovima i Orsovima sindikatima. HRS je bio je bio strogo centralizirani sindikat, podijeljen na sekcije po strukama. ORS je također bio strogo centralizirani sindikat — u njemu su radnici različitih struka bili organizirani po podružnicama. Također nije dovoljno objašnjen pojam »žuti« sindikat itd. Ovdje nije mjesto da se ulazi i u druge netačnosti ili propuste tog pregleda.

¹³ *Putovi revolucije*, 3—4/1964, 206—211.

¹⁴ *Isto*, 7—8/1966, 162—178.

¹⁵ *Isto*, 3—4/1964, 184—194.

¹⁶ *Isto*, 212—215.

¹⁷ *Isto*, 7—8/1966, 60—70.

¹⁸ *Casopis za suvremenu povijest*, 1—2/1969, 7—53. i br. 1/1970.

¹⁹ U tu grupu radova spadaju i oni koji se bave obradom sindikalnog pokreta u Zagrebu pod utjecajem KPJ: *Lj. Petrović*, Revolucionarni sindikalni pokret u Zagrebu 1929—1932. godine; *B. Janjatović*, O nekim aspektima djelovanja KPJ u zagrebačkim sindikatima i preuzimanju vodeće uloge u URSSJ-u u razdoblju 1933—1941. godine. (Oba su rada objavljena u zborniku: Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, Zagreb 1968, 242—254, 255—285). U knjizi: Zagreb tisuću devetsto četrdeset prve, Zagreb 1967, I. Šibl je sasvim usput spomenuo URSSJ i HRS u Zagrebu do 1941. godine. I. *Curl*, Neki aspekti kulturne djelatnosti u radničkom pokretu između dva rata, *Kulturni radnik*, Zagreb, 5/1969, 248—293, na osnovu sjećanja i nekih dokumenata prikazao je tu vrstu sindikalne aktivnosti uglavnom u Zagrebu.

C. Đurđević je u radu: Položaj i akcije radničke klase Jugoslavije u periodu pred II svetski rat, opisao i događaje u sindikalnom pokretu u Hrvatskoj od 1934—1941, i to najveće štrajkaške akcije pod vodstvom KPJ u okviru URSSJ-ovih saveza, a s tim u vezi osvrnuo se i na druge sindikalne organizacije, ne ulazeći u iscrpnije analize.²⁰

Spomenuti se radovi odnose uglavnom na cjelinu sindikalnog pokreta — tj. na sve sindikalne organizacije, a ne na određene saveze. U povijesnoj literaturi o djelovanju određenih sindikalnih saveza (bolje rečeno određenih struka) ima nekoliko radova. Tu je na prvom mjestu monografija V. Cecića, *Historija organizacije i političkih borbi grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955*.²¹ Knjiga je napisana na osnovi arhivskih i štampanih materijala. Cecić je u njoj iznio i niz vrlo iscrpnih podataka o razvoju organizacija Saveza grafičkih radnika između dva rata, njihovu djelovanju, njihovoj političkoj pripadnosti. Od polovice tridesetih godina u tom savezu počinju vidniju ulogu igrati komunisti, iako ne u vodstvu već u podružnicama. Cecić se također obilato služio citiranjem građe, pa je tako i njegova monografija dobila i vrijednost zbornika građe za proučavanje historije Saveza grafičkih radnika.

Knjiga: *Tekstilci Jugoslavije*, također prikazuje razvoj Saveza tekstilaca i na području Hrvatske u tome razdoblju.²² Izdvojivši razvoj tog saveza iz općeg razvoja sindikalnog pokreta u Hrvatskoj, autor je krnje i izolirano prikazao njegovo djelovanje. Obilato je citirao štampu i arhivske materijale, ne vodeći suviše računa o tome da tačno naznači odakle je što, pa je tako dobio zapravo neki koncept za opisivanje datuma štrajkova ili konferencija iz bogate historije borbi tekstilaca Hrvatske za bolje radne i plaćevne uvjete kao i njihova doprinosa političkoj borbi pod utjecajem KPJ. Prema tome, iako je to opsežna knjiga, povijesna literatura nije njom dobila rad koji bi mogao poslužiti bar kao podsjetnik za historiju borbi tekstilnih radnika na području Hrvatske.

Sličan je rad, iako bez toliko faktografskih grešaka, knjiga: *Metalci Jugoslavije*, u kojoj je o Savezu metalaca na području Hrvatske pisao isti autor.²³ Oba ta rada pokazuju da nije moguće pisati historiju određenog sindikata bez poznavanja cjeline sindikalnog pokreta, inače se iskrivljavaju određeni pojmovi iz sindikalnog pokreta, a i samo citiranje odluka pojedinih sindikalnih foruma ili štampe itd. ne objašnjava pojedine događaje iz toga pokreta. To nekritičko i nestručno citiranje, uz to još i nepovezano, samo dovodi u zabunu čitaoca i nameće mu se misao da ono služi samo za povećanje teksta.

O djelovanju pomoraca u sindikalnim organizacijama, i to u određenom periodu, piše T. Maštruko, u radu: *Odnosi političkih stranaka i sindikalnih organizacija pomoraca u razdoblju od 1935. do 1940. godine*.²⁴ Maštruko je u tom radu opisao borbu Hrvatskog radničkog saveza za osvajanje pozicija među pomorcima, a služio se štampom, sjećanjima i

²⁰ Beograd 1951.

²¹ Zagreb 1955.

²² Zagreb 1966, 58—251, autor: I. Ramljak. Na kraju knjige su tiskane biografije narodnih heroja — tekstilnih radnika.

²³ Zagreb, 1967, 31—330, I ovdje su na kraju knjige tiskane biografije narodnih heroja — metalčkih radnika.

²⁴ Pomorski zbornik, Zadar 1969, 605—623.

nekim arhivskim materijalima, pa je i on, dakle, donio niz faktografskih podataka.²⁵

O drvodjelicima, koji su bili organizirani u Savezu drvodjelskih radnika,²⁶ i to o njihovu djelovanju pod vodstvom KPJ, ima prilično podataka u knjižici: Četrdeset godina borbe drvodjelskih radnika.²⁷ Tu je u kratkim crtama prikazan razvoj Saveza drvodjelaca pod utjecajem KPJ, a dani su i podaci o štrajku šumskih radnika u šumi Garjevica godine 1935. Doneseni su razni podaci za cijelu Jugoslaviju, a i Hrvatska je u tome dobila svoje mjesto, s tim što je veća pažnja posvećena razdoblju do 1914. godine.

Djelovanje Saveza poljoprivrednih radnika na teritoriju Hrvatske (koji je bio u sastavu URSSJ-a), u tridesetim godinama, u najkraćim je crtama prikazao *A. Lebl*, Sindikalna borba agrarnog proletarijata, osvrćući se i na ostale sindikalne organizacije — ORS, HRS i JUGORAS.²⁸ Donio je i podatke o štrajkovima poljoprivrednih radnika u to vrijeme u Slavoniji.²⁹

O sindikalnom pokretu u Hrvatskoj u cijelom tome razdoblju, i to onom pod utjecajem KPJ, pisano je i u okviru tema koje su imale za cilj obradu Komunističke partije Jugoslavije. Takvi su radovi u prvom redu: Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije,³⁰ i Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj.³¹ U tim su knjigama, uglavnom, dani pregledi razvoja sindikalnog pokreta s najznačajnijim datumima iz njegove historije, s tim što je pitanjima sindikalnog pokreta u Hrvatskoj u drugoj ediciji dato, što je i razumljivo, više prostora, pa su neke ocjene i zaključci upotpunjeni.³²

Inače se o sindikalnom pokretu, zapravo o sindikatima koji su djelovali pod utjecajem KPJ, pisalo još u različitim radovima koji su imali za cilj uglavnom obradu razvoja KPJ, odnosno radničkog pokreta samo u jednom gradu, ili u određenoj regiji. Tako je *J. Cazi* u knjizi: Vukovar u klasnoj borbi, uz razvoj KPJ, obradio i historiju sindikata pod utjecajem KPJ u tom gradu, te prikazao i njihovu ekonomsku i političku borbu.³³ Uz to se osvrnuo i na protivnike toga pokreta — od socijalista do HRS-a i JUGORAS-a. I tu je obilato citirao gradu, pa je tako taj

²⁵ O ranijim radovima T. Maštruka, kao i uopće o djelovanju pomoraca u sindikalnim organizacijama, vidi u Bibliografiji rasprava i članaka (1945—1962) pomorstva Jugoslavije, Pomorski zbornik, Zadar 1963, 110—136.

²⁶ Drvodjelci su bili organizirani dijelom i u Općem radničkom savezu, a nakon obnavljanja Hrvatskog radničkog saveza 1935, taj je savez razvio široku aktivnost da privuče i drvodjelske radnike, prvenstveno šumske.

²⁷ Beograd 1955, bez oznake autora.

²⁸ Beograd 1954, 222—229.

²⁹ Nekoliko podataka o djelovanju Saveza poljoprivrednih radnika u toku godine 1920. na području Dubrovnika i okolice donio je *V. Benković*, Oktobarska revolucija i radnički pokret Dubrovnika, *Dubrovnik*, 4/1967, 1—24.

³⁰ Beograd 1963.

³¹ Zagreb 1968.

³² *M. Bosić*, Aktivnost Komunističke partije Jugoslavije na stvaranju Jedinствene radničke partije 1935. godine, *Istorija radničkog pokreta*, zbornik radova 3, 1966, 127—170, dodirnuo je i sindikalne akcije u Hrvatskoj u to vrijeme, pišući o razvoju stavova KPJ prema tom pitanju. Ima i nekih nepreciznosti, npr. u toku godine 1933. nije bilo ni jednog štrajka u Oroslavju, kako to tvrdi autor (131).

³³ Zagreb 1955.

rad opet jedan putokaz u daljnjem istraživanju sindikalnog pokreta. *I. Jelić*, u radu, Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata, prikazao je u osnovnim crtama i razvoj sindikata pod utjecajem KPJ u Zagrebu.³⁴ Isti je autor donio i pregled sindikalnog pokreta u Senju u radu: Senj u razdoblju između dva svjetska rata.³⁵

Aktivnost sindikalnog pokreta u Dalmaciji prikazao je *D. Gizdić* u knjizi: Dalmacija 1941 — Prilozi historiji Narodnooslobodilačke borbe, pišući o razvoju KPJ.³⁶ On je, ukratko, opisao mnoge značajne događaje iz tog pokreta, u prvom redu štrajkove, i to na osnovi vlastitih i tuđih sjećanja i dokumenata kojima na žalost ne navodi porijeklo.

I. S. Kvesić je u uvodu svog rada: Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi, opisao mnoge značajne događaje iz historije sindikalnog pokreta u Dalmaciji u razdoblju od 1938. do 1940, ne navodeći izvore.³⁷

O sindikatima na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja pisali su, među ostalim, razni autori u zborniku: Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja.³⁸ To su ili sjećanja učesnika tog pokreta, ili su na osnovi nekih dokumenata o tome pisali drugi autori. I ovdje se javio problem obrade regionalne historije, pa makar se radilo o sindikalnom pokretu. Naime, kako nema, kao što je već rečeno, obrađene cjeline sindikalnog pokreta, a ni njegovih pojedinih komponenti, nužno je došlo do pojednostavnjivanja prikaza razvoja i sindikalnog pokreta na tom području, i čak do neobjašnjavanja razvojne linije sindikata npr. URSSJ-a. Šteta je što sjećanja objavljena u tom zborniku nemaju oblik memoara već autori često pišu o tim događajima kao da ih nisu sami proživjeli.

S. Degoricija, u radu, Razvoj radničkog pokreta i KP Jugoslavije u Moslavini, donio je podatke i o sindikalnoj aktivnosti na području Moslavine, i to za vrijeme od polovice tridesetih godina do početka rata. Uglavnom je citirao članke iz radničke štampe, a poslužio se i sjećanjima, ne ulazeći u analizu toga pokreta.³⁹

Podatke o sindikalnom pokretu pod utjecajem KPJ u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru nalazimo u knjizi *V. Švoba* i *M. Konjhodžića*,

³⁴ Zbornik: Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu, n. dj., 9—45.

³⁵ Senjski zbornik, Senj, 1965, sv. I, 111—135.

³⁶ Zagreb 1959. Ti se podaci nalaze u uvodnom dijelu (30—95).

³⁷ Zagreb, 1960, 7—52.

³⁸ Karlovac 1969. O djelovanju sindikata ima podataka u ovim člancima: *T. Majetić*, *Đ. Zatezalo*, Nastanak i razvitak radničkog pokreta u Karlovcu i Dugoj Resi do 1921. godine, 15—113; *V. Holjevac*, Razvitak radničkog pokreta u Karlovcu između dva svjetska rata, 116—154; *V. Novaković*, Djelatnost KPJ na području općine Ozalj do 1941. godine, 157—166; *H. Furlan*, Osnivanje i djelatnost organizacije KPH u Dugoj Resi do travnja 1941. godine, 169—184; *R. Bulat*, Prodiranje revolucionarnih ideja i stvaranje organizacija KPJ u kotaru Vrginmost, 273—291; *R. Mitić*, Političke prilike, razvitak i stvaranje organizacija KPH na području kotara Glina do aprila 1941. godine, 305—344; *N. Brezović Prebeg* i *F. Mikulić Kopač*, Razvitak revolucionarno demokratskog pokreta u Pokuplju do aprila 1941. godine, 346—397; *M. Sobolevski*, Prilog razvitku Komunističke partije Jugoslavije na području kotara Ogulin od 1920. do travnja 1941. 400—423; *G. Polovina*, Početak i razvitak djelovanja KPJ u kotaru Donji Lapac do aprila 1941., 533—560.

³⁹ Zbornik Moslavine, Kutina, 1968, sv. I, 171—231.

Drugi odred Primoraca, Gorana i Istrana 1942,⁴⁰ gdje se iznose u uvodnom dijelu, i to opet bez dublje analize.⁴¹

Različiti prigodni članci u povodu obljetnica pojedinih događaja iz sindikalnog pokreta, posebno štrajkova, mogu poslužiti također u faktografskoj rekonstrukciji tih događaja jer su ih nerijetko pisali ili sami učesnici ili su napisani na osnovu njihova kazivanja. Međutim, ovdje nema mjesta da se svaki od tih članaka spomene, ali je ukazano na edicije gdje su registrirani i gdje ih se može naći.⁴² Iscrpne informacije o tome pruža: Bibliografija Jugoslavije, članci i prilogi u časopisima, novinama i zbirnim delima, koja u rubrici »Privreda« ima posebnu rubriku »Sindikati Jugoslavije — istorija i štrajkovi«.⁴³ Mnogi su štampani u zborniku sjećanja: Četrdeset godina,⁴⁴ a također i u sindikalnim listovima *Rad*,⁴⁵ *Pregled*,⁴⁶ *Glas rada*,⁴⁷ te časopisu *Sindikati*,⁴⁸ a zatim u raznim tvorničkim listovima ili u dnevnoj štampi prigodom značajnih obljetnica SKJ. Ti su članci zapravo memoarska građa i mogu zbog podataka korisno poslužiti svakom istraživaču sindikalnog pokreta.

Prema tome se može zaključiti da problematika razvoja sindikalnog pokreta u Hrvatskoj između dva rata nije velikim dijelom istražena, čak ni ona komponenta koja se najviše istražuje — KPJ i sindikati. Tome, svakako, nije razlog malobrojnost izvornog materijala i arhivskog i štampanog. Doduše, radi se uglavnom o neobjavljenom materijalu jer je građa za historiju sindikalnog pokreta došla dosad vrlo malo u obzir za objavljivanje. I tu je *J. Cazi* postigao najviše. Objavio je dvije knjige građe za historiju sindikalnog pokreta: Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj za godine 1917—1919. (od obnove sindikalnog pokreta do Kongresa ujedinjenja),⁴⁹ i Građa za povijest sindikalnog pokreta u Hrvatskoj godine 1919. i 1920. (od Kongresa ujedinjenja do Obznane).⁵⁰ Osim njega mali dio građe koja se odnosi na sindikalni pokret objavio je i *E. Hasanagić* u knjizi: Komunistička partija Jugoslavije 1919—1941,⁵¹ a neki materijali koji se odnose na stavove KPJ prema radu u sindikatima štampani su u ediciji: Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije.⁵²

⁴⁰ Zagreb 1969.

⁴¹ O ostalim radovima koji se odnose na regionalnu ili mjesnu historiju usp. *M. Dimitrijević*, Proučavanje n. dj., 156—157.

⁴² V. bilj. 4.

⁴³ Beograd 1950. godine i dalje.

⁴⁴ Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, Beograd, 1960—1961, knj. 1—7.

⁴⁵ Organ Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika, odnosno organ Centralnog odbora Jedinstvenih sindikata Jugoslavije, Beograd 1945. godine i dalje.

⁴⁶ Informativni list Saveza sindikata Jugoslavije za Hrvatsku, Zagreb 1967. i dalje.

⁴⁷ Organ Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku, Zagreb 1945. i dalje. Od 1959. (te su godine izašli brojevi 1—30) spojen s listom *Rad* — Beograd.

⁴⁸ Organ Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije, Beograd 1949. i dalje.

⁴⁹ Zagreb 1955.

⁵⁰ Zagreb 1956.

⁵¹ Ta je knjiga izašla u Zagrebu god. 1959. u dva izdanja s istim naslovom.

⁵² Beograd 1949. i 1950². (tom II); U tu se grupu može uvrstiti i knjiga: Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila hiljadu devetsto četrdeset prve, Zagreb 1967. koja sadrži niz dokumenata o sindikalnoj djelatnosti žena u razdoblju između dva rata.

Građa za historiju sindikalnog pokreta u Hrvatskoj u tom je razdoblju, međutim, vrlo iscrpna, a može se podijeliti na arhivsku i štampanu. U Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu nalazi se najpotpuniji arhivski materijali za sindikalni pokret, i to za sve struje, ali uglavnom za područje sjeverozapadne Hrvatske (bez Dalmacije). To je u prvom redu arhiva pojedinih saveza — od URSSJ-ovih, ORS-ovih pa sve do Hrvatskog radničkog saveza. Fondovi su sređeni po provenijenciji, a sadrže mnoštvo dokumenata o djelovanju pojedinih sindikata, od njihova osnivanja do zabrane djelatnosti ili prestanka rada zbog drugih razloga. Vrlo je bogat fond Radničke komore Zagreb, koji sadrži po godinama zaprimljene i otpremljene spise, a to znači da se u tom fondu nalaze materijali iz djelokruga rada Radničke komore Zagreb — od zastupanja radnika, preko korespondencije sa savezima pa do značajnih događaja iz sindikalnog pokreta.

Osim tih osnovnih fondova, građa o sindikalnom pokretu može se naći i u drugim fondovima koji nisu neposredno vezani za rad sindikalnih organizacija — tako u spisima organa uprave i vlasti — a također i u materijalima koji se odnose na djelovanje političkih stranaka: i Komunističke partije Jugoslavije i građanskih stranaka. O sindikalnom pokretu mogu se naći materijali i u Arhivu Hrvatske (npr. fond Savske banovine i Banovine Hrvatske), svim regionalnim arhivima i centrima za radnički pokret, pa i muzejima revolucije. Može se pretpostaviti da ima mnoštvo nesređene građe, ali da se i ta dosad spomenuta obradi umnogome bi pridonijela boljem upoznavanju razvoja sindikalnog pokreta. Za područje Dalmacije situacija je drugačija zato što arhivski materijali o sindikalnom pokretu, uglavnom, nisu sačuvani.

Gotovo svaki savez, u prvom redu URSSJ, ORS, HRS imao je svoje glasilo, većinom tjednike, pa se tu nalazi mnogo podataka o njihovu djelovanju.⁵³

Isto se tako može naći podataka o sindikalnom pokretu i u glasilima različitih političkih stranaka od građanskih (režimskih i opozicionih) do KPJ.

Kao zaključak nameće se ovo:

1. Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1918—1941. nije velikim dijelom obrađen u znanstvenoj historiografiji.
2. Nije obrađen u potpunosti ni sindikalni pokret pod utjecajem Komunističke partije, iako se njegovu proučavanju, s pravom, dosad obraćala najveća pažnja, jer je, čini se, bio i najjači. Ipak se može reći da je to što je dosad učinjeno u povijesnoj literaturi u cilju njegove obrade, usprkos nizu propusta, zbog relativno iscrpne faktografije dobra osnova za daljnju obradu razvoja toga pokreta.
3. Izvorni materijali za razvoj sindikalnog pokreta u cjelini uglavnom su dostupni, iako nisu potpuno sređeni.

⁵³ O sindikalnim glasilima usp. V. Rajčević, Prilog bibliografiji, n. dj.

4. Pojedine struje u sindikalnom pokretu — sindikati koji su djelovali pod utjecajem socijalista — nisu obrađene ni u povijesnoj literaturi, iako su zbog nužnih objašnjavanja spomenute u radovima u kojima se govori o sindikatima pod utjecajem KPJ. To još više vrijedi za Hrvatski radnički savez, a također i za Radnički strukovni savez, JNRS i JUGORAS. Bez obrade razvoja tih sindikata ne može se upoznati ni cjelina sindikalnog pokreta, niti se može dati potpuna ocjena sindikata pod neposrednim utjecajem KPJ. Nadalje, nepoznavanje cjeline sindikalnog pokreta onemogućuje obradu radničkog pokreta jer su sindikati, kao što je spomenuto, u određenim razdobljima, ne samo u pojedinim situacijama, bili one radničke organizacije koje su preuzimale ulogu legalnih političkih radničkih organizacija.

Zbog svega toga smatram da pred istraživačima sindikalnog pokreta i stoje ovi zadaci:

1. Koristiti se izvorima jer je to jedini put da se dođe do faktografije i potpune obrade sindikalnog pokreta.
2. Uzimajući u obzir dosadašnje rezultate, prići obradi svake pojedine struje u sindikalnom pokretu, pa zatim valorizirati njihovo djelovanje i snagu kako bi se moglo doći do obrade cjeline sindikalnog pokreta.
3. Posljednje zahtijeva ne samo obradu političke orijentacije svakog sindikalnog pravca već i obradu svakodnevne aktivnosti i obradu sastava pojedinih sindikata.